5 — Osmanlı evrensel politikasının iflâsı, ekonomik ve mâlî sorunların artışı, fiyat devrimi ve bunun büyük ölçüde özerk olan rejimlerin kendilerini İmparatorluğa bağımlılıktan kurtarmalarına olan katkısı.

6 — Necid'deki Vahhâbî hareketi ve onun Arap dünyasındaki etkisi; Suriye ve Lübnan'da mahallî hânedanların yükselişi; Irak'ta Memlûk hakimiyeti ve Mısır'da Memlûk ekonomik ve politik gücünün ortaya çıkışı; onsekizinci Yüzyılda İmparatorulkta adem-i merkeziyetçi bir yapının yerleşmesi.

7 — Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları, **Tanzimat** hareketi ve Arap ülkelerine merkeziyetçi bir sistemin getirilmesi teşebbüsü; Arap millî uyanışı, ıslâh hareketi; Osmanlı patrimonyalizm ve Avrupa emperyalizmine bir tepki olarak Arap fundamentalizmi ve modernizmi.

8 — 1908 sonrası İttihat ve Terakkî dönemi, Türk ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu, Osmanlı halifeliğinin çözülmesi.

**DİPNOTLAR**

(1) H. İnalcık, «Bursa and the Commerce of the Levant», **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, III/2, (Leiden 1960, 147).

(2) Bkz. H. İnalcık, «The Question of the Emergence of the Ottoman State», **International Journal of Turkish Studies**, II (Madison 1980), 73.

(3) «Bayezid I», **Encyclopaedia of Islam**, Second Edition, vol. 1.

(4) Bkz. «Bursa and the Commerce of the Levant», s. 143-147.

(5) Bkz. «The Question», s. 71-75.

(6) «The Ottomans and the Caliphate», **The Cambridge History of Islam**, vol, 1. ed. P.M. Holt-A.K. Lambton-B. Lewis, CUP, 1970, s. 320-323.

(7) Not 1'deki makaleye bakınız. Ayrıca bkz. A. Raymond, **Artisans et Commercants au Caire**, 2 cilt, Damas : Institut Français de Damas 1974.

(8) B. Lewis, **Notes and Documents from the Turkish Archives**, Jerusalem: The Israel Oriental Society, 1952; A. Cohen - B. Lewis, **Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century**, Princeton University Press, 1978.

(9) Stanford Shaw, **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1516-1789**, Princeton 1958.

19 Mayıs Üniv. Ef. Fak. Der., 1988-89, 3-4

# FÂTİH SULTAN MEHMED TARAFINDAN İSTANBUL'UN YENİDEN İNŞAASI(*)

**Prof. Dr. Halil İNALCIK****
Çev. : **Fahri UNAN*****

«İstanbul'ı Sultan Muhammed Han Yapdı»
(NEŞRÎ)

Fetihten önce İstanbul ancak ölü bir şehirdi. Fâtih Mehmed onu, tekrâr siyâsî ve iktisâdî bir imparatorluk merkezi yapmak için büyük bir enerjiyle çalıştı; bunun netîcesinde, şehrin yeniden inşaasında olduğu kadar hızla iskân edilmesinde de hayli mesâfe katetti.

Çok sayıda kaynaktan elde ettiği güçlü delillere dayanan A. M. Schneider(1), İstanbul'un, 1204'te Latinler tarafından işgâlinden sonra nasıl uzun bir gerileme dönemine girdiğini, işgâl süresince nasıl bir köy durumuna geldiğini, bağların ve tarlaların şehir surları içindeki geniş bir sâhaya nasıl yayıldığını gösterir. Osmanlılar tarafından zaptından önce şehrin nüfûsu, âzamî 50.000 olarak tahmin edilmekteydi. 1454'te Patrik yapılan Scholarios, İstanbul'u o zaman «büyük bir kısmı boş, yoksullukla perişan olmuş harâbe bir şehir» olarak tasvîr eder.

1453'te Fâtih Mehmed, müstakbel başkentinin, ellerine harâbe bir şehir olarak düşmesini istemediğinden, nihâî umûmî taarruzu yapmaya karâr verdiğinde İmparatora, şehri yağmadan korumak için teslim etmesi gerektiğini teklif ve buna karşılık kendisine Mora despotluğunu vaat eden bir elçi göndermişti. Fethin ardından, İmparatordan sonra en nüfûzlu adam olan Lukas Notaras'ı huzûruna çağırmış ve öfkeli bir şekilde, şehri teslîm etmesi için niçin İmparatoru iknâ etmediğini sormuş; bu yapılmış olsaydı şehir, pek çok zarardan, tahripten ve bir o kadar can telef olmaktan kurtulmuş olacaktı demişti.(2) Notaras ise şehri teslîm etmeye niyetlenmiş ol-

(*) Bu yazı yazarın, «The Re-building of Istanbul by Sultan Mehmed The Conqueror» (**Cultura Turcica**, Vol. IV, 1967, No. 1-2) adlı çalışmasının çevirisidir.

(**) Emekli Tarih Öğretim Üyesi.
(***) Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arş. Görevlisi.

duklarını, ancak müdâfaaya iştirâk eden Latinlerin böyle bir teşebbüse şiddetle karşı çıktıklarını belirterek, ne İmparatorun ne de kendisinin bunu yapacak güce sâhip oldukları karşılığını vermişti[3] Nihâyet Fâtih, umûmî taarruz ve yağma husûnda verdiği karârı orduya îlân etmişti. İslâm hukûkuna göre, bu kaçınılmazdı. Bu hukûk, teslim tekliflerini reddeden ve mukâvemete kalkışan düşmanın esir alınması gerektiğini ve mallarının, müslüman muhâriplerin helâl kazancı sayılmasını âmirdi. Fâtih, yağmaya müsaade ederken hiç bir yapının tahrip edilmemesini kat'i sûrette şart koşmuştu. Üç günlük yağmanın sona erişinden hemen sonra büyük bir enerjiyle şehrin muhâfaza ve restorasyon meselesine başladı. Fâtih'in sarayında yaşamış olan çağdaş târihçi Kritovoulos, onun fetihten sonra «ilk iş olarak, şehri sâdece eski hâline getirmek için değil, fakat mümkün olduğunca daha mükemmel bir şekilde îmâr ve iskân etmek için plân yaptığını» bize bildirmektedir.

Fetih öncesi, nüfûsun bir kısmı şehri terk etmiş ve kaçmış, geri kalanlar da ordu tarafından esir alınmıştı; kalenin kuvvet kullanılarak zaptedilmiş olması, «şehri boş ve tenhâ bir hâle getirmişti». Fâtih, çok sayıda Rum'un, sâhiplerine fidyelerini ödemeleri şartıyla serbest bırakıldıklarını irâde etti.[4] Fidye parasını kazanmalarına imkân sağlamak için, tanzîm etmiş olduğu geniş inşaatlarda çalışmalarına müsaade etti. Fakirlere para dağıtmayı, halkın gönlünün kazanılmasının bir yolu olarak gördüğü için sık sık şehri gezmeye çıktı.[5] Kezâ, şehirden kaçmış olanların verilen mühlet içinde geri dönmeleri hâlinde, evlerinin barklarının kendileri için tâmir edileceğini bildirdi; hattâ nüfûsu İstanbul'a celbetmek arzûsu ile, İtalyanlara muhâlif olarak tanınan Megadux Lukas Notaras'a bir vazîfe vermek düşüncesiyle teşebbüse geçti. Bununla berâber «bâzı kişiler» böyle bir teşebbüsün yaratacağı tehlikeler üzerinde ısrâr ederek, Sultan'ı bu düşüncesinden vazgeçirmeye muvaffak oldular.[6] 16 Ağustos 1453 târihli bir mektûba göre, Fâtih, Silivri ve Galata halkını İstanbul'a naklederek burada yerleştirmişti.[7]

Bütün hükümdârlığı süresince Fâtih'in yegâne zihnî meşgûliyeti, İstanbul'u, imparatorluğunun hakîkî bir devlet merkezi yapmak olmuştu.

Haziran 1453'te İstanbul'dan ayrılmadan önce Fâtih, Süleyman Bey'i İstanbul'un ilk subaşısı ve Hızır Bey'i[8] ilk kadısı olarak tâyin etti; şehrin yeniden düzenlenmesini ve baş vazîfeleri olarak surların restorasyonunu bunlara tevdî etti. Kezâ, Yedikule sitesi üzerine müstahkem kale yapılmasını emretti.[9] Aynı zamanda şehrin merkezinde (şimdiki Üniversite arsasında) kendisi için bir saray inşaa edilmesini buyurdu. Müteâkiben, vezirlere, beylere ve kapı-kulu erkânına bundan sonra «pây-i tahtım İstanbul'dur» diye bildirdi.[10]



Onu, şehrin yeniden imâr ve iskânı için derhâl Anadolu'dan ve Rumeli'den insan nakli usûlleriyle meşgûl görüyoruz. Dukas'a göre,[11] ilk def'a 5.000 âile gönderilmesini istemişti. Iorga tarafından yayımlanan bir mektup,[12] bize onun, Anadolu'dan 4.000 ve Rumeli'nden yine 4.000 âilenin sürülmesini emrettiğini göstermektedir. Bunlar Hristiyan, Müslüman ve Yahûdiler olmalıdır. Fâtih, boş evlerin yeni yerleşenlere bedâva dağıtılacağını da îlân etmişti. O, bu tedbirleri aldıktan sonra, Edirne'deki sarayına dönmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı (21 Haziran 1453).

Fâtih, aynı yılın sonbaharında İstanbul'a geri döndü. İlk ve en başta gelen düşüncesi, İstanbul'un yeniden tanzîm ve inşaası idi. Fakat, Fâtih'in bilhassa İstanbul'a çekmek istediği varlıklı kişilerin, âile ocaklarını terk etmek istememelerinden meydâna gelen gecikmeleri, yeniden îmâr ve iskân işine zarar veriyordu[13]. 6 Ocak 1454'de Fâtih, Latinlere muhalefeti ile tanınan Scholarios'u İstanbul Patriği tâyin etti. Bundaki maksatlarından biri, şehirden kaçmış olan Rumları İstanbul'a geri çekmekti. Daha sonra Bursa'ya geçti; burada bâzı sert tedbirler alarak ve subaşıların çoğunu değiştirerek 35 gün kaldı.[14] Zengin ve fakir çok sayıda kişinin seçilmesini ve zorla İstanbul'a gönderilmesini emretti (bu muâmele, «sürgün» olarak târif edilmekteydi). Bu şehirden sürülenlere dâir Bursa Şer'iyye sicillerindeki kayıtlar hâlâ durmaktadır. Bu yolla 1454 ve 1455 yıllarında mühim miktarda insanın İstanbul'a getirildiği ve burada iskân edildi görülüyor.

Daha sonra Fâtih, seferleri müddetince, fethettiği şehirlerin zenginlerinden, sanat erbâbından ve tüccârlarından bâzılarını sürgün olarak İstanbul'a göndermiştir; savaş esirleri arasındaki çiftçileri **has-kul** (sultan kulları) olarak, İstanbul'a gıda maddeleri temin etmek için şehir etrâfında kurulan kasaba ve köylere yerleştirmiştir.

İstanbul civârında, ilk îmâr ve iskân faaliyeti 1454'te Sırbistan seferinden sonra yapıldı. 1454 yazı sonunda, Sırbistan esirleri arasından seçilen dört bin âile, İstanbul etrâfındaki köylere yerleştirildi.[15] Müteâkip Sırbistan seferlerinde (1455, 1456, 1458, 1459) Fâtih, mühim bir miktâr Sırbistan esirini İstanbul'a sürdü. Aynı şekilde 1458 ve 1460 Mora seferleri sırasında esir alınan nüfûsun bir kısmı, Zenta, Kefalonya ve Santa Mavra (Aya Mavra) adalarından getirilen esirler, İstanbul civârındaki kır bölgede yerleştiirlmişti. Bu **has-kullar,** yetiştirdikleri ürünün yarısını saraya teslim etmekteydiler. Fâtih tarafından bu şekilde İstanbul'un etrâfında **hâs köyleri** ismiyle kurulan köylerin sayısı, bin dolayında tahmin edilmektedir[16a] (Barkan, **Kanunlar,** LXII). «Fâtih bu işi, şehrin ihtiyâçlarını temin etmek istediği... için yapmıştı»[16b].

İstanbul içindeki hristiyanlar, aşağıdaki yerlerden getirilerek iskân edilmişti : Eski ve Yeni Foça (1460); Argos (1463); Amasra (1459); Trabzon

(1460); Mora (1458'de 4.000 kişi); Taşoz ve Samotraki adaları (1459-60); Midilli (1462); Eğriboz (1473); Kefe ve Mengüp 1475). Kezâ, Anadolu seferleri esnâsında müslüman ve hristiyan nüfûslar arasından da «sürgünler» seçilmişti. Bilhassa 1468 ve 1471 yılları arasında Konya, Lârende, Aksaray ve Ereğli'den çok sayıda müslüman ve hristiyan nakledilmişti (Âşık Paşa ve Neşrî, Aksaray'dan İstanbul'a sürülen halkın, Aksaray mahallesini oluşturduklarını kaydederler). Her grup, İstanbul'a gelişlerinde başka bir mahalleye yerleştirilir ve çoğu zaman bu mahalleye eski memleketleri olan şehrin ismi verilirdi.[17] Fâtih, şehrin gelişmesini teşvik etmek için zenginleri, usta sanat erbâbını veyâ aristokrasiye mensup olanları İstanbul'a yerleştirmeyi daha uygun bulmuştu.[18] Kefe'li bütün İtalyan âileleri, kölelerîyle birlikte, İstanbul'a nakledilmiş ve Kefeli adlı mahalleye yerleştirilmişti.[19]

1455 Sırbistan seferinden sonra İstanbul'a dönen Fâtih, o yılın sonbaharında sarayın ve Yedikule kalesinin tamamlandığını ve şehir surlarının tâmir edildiğini memnûniyetle görmüştü. Daha fazla inşaat için tâlimâtlar verdi. Büyük ve Küçük Çekmece arasındaki köprülere ilâveten, şehre ulaşan diğer başlıca yolların tâmir edilmesini emretti. Bu yolların en zayıf bölümleri boyunca kaldırımlar yapıldı.

O kış, şehrin yeniden inşaası hakkında mühim karârlar alındı. Fâtih, şehrin merkezine binâ edilen yeni Saray'ın yanına küçük bir çarşı yapılmasını buyurdu. Bu çarşı, Fâtih zamânında Büyük Bedestân veyâ Bezzâzistan olarak adlandırılan İstanbul'un ünlü Kapalı Çarşısı olacaktı. Kritovoulos, Kapalı Çarşıyı, tamâmen yüksek duvarlarla çevrilmiş ve çinilerle kaplanmış olarak tasvir eder.[19a] Bu yapının 1464'ten önce tamamlanmış olduğuna şüphe yoktur. Bedestân, daha ziyâde, bilhassa kumaşlar, kürkler ve mücevherât gibi şeylerin depolanmasına ve müzâyedesine tahsis edilmiş bir yapıdır. Burası, büyük tüccârların toplanma yeridir. Fâtih Vakfiyesine göre, muhteşem Bedestânı, ambarları da müştemil olmak üzere 128 dükkân ihtivâ etmekteydi; buranın etrâfında muhtelif tüccarlar ve sanatkârlar tarafından tutulmuş 894 dükkân vardı ve bunların tamâmı kapalı çarşıyı oluşturmaktaydı. Büyük Bedestân, bir çok ilâvelerle genişletildi; bu yapı, İstanbul'un en mühim ticâret merkezlerinden biri olarak günümüze kadar ayakta kalmıştır. Fâtih, Ayasofya Câmiinin hizmetlerine ve onarımına sarf edilmek üzere, bu Bedestân'dan elde edilen gelirin toplanıp muhâfaza edileceği bir sandık oluşturmuştu.

Fâtih, ayrıca Bedestân için aynı sene içinde bir kaç umûmî hamam yapılmasını; şehre bol miktârda su temin etmek gâyesiyle zarâr görmüş eski kanalların ve su kemerlerinin tâmir edilmesini emretmişti.

Fâtih Vakfiyesi, şu satırları ihtivâ eder: «Bir şehir kurmak, ulvî bir harekettir; insanların kalbinin kazanılmasını ve yüzünün güldürülmesini mûcip olur».

Kritovoulos bize, Fâtih'in, 1471 yılını, bütün şehir üzerinde hamamlar, kervansaraylar ve çarşılar yapımı ile geçirdiğini bildirir. Bu yılda kanallar ve su kemerleri uygun bir şekilde tâmir edilerek şehir hamamlarının ve mahallelerinin yeterli suya kavuşturulması sağlanmıştı. Şimdiki Fâtih mahallesi yakınında su kemerlerinin bir noktasında kırk musluk ile bir pınar yapılmıştı.[20]

1460 yılı, nüfûs meselesi ve bütün ticârî muâmelelerde alınacak fevkalâde tedbirlerle damgalanmıştı. Hem Rumeli'ne hem de Anadolu'ya, fetihten önce şehri terk eden İstanbul'un eski sâkinlerinin geri dönüp tekrâr burada yerleşmelerini bildiren fermanlar gönderilmiştir. Kritovoulos'a göre[21] Edirne, Filibe, Gelibolu, Bursa ve diğer Osmanlı şehirlerinde, İstanbul'u terk eden zengin ve müreffeh pek çok Rum bilgin ve sanatkâr vardı. Bunlara evler veyâ arsalar temin edildi ve hepsinin İstanbul'a dönmeleri buyuruldu. Aynı târihte Fâtih, aktif bir ticâret merkezi olarak gelişmiş bulunan Eski ve Yeni Foça'nın halkını İstanbul'a gelmeye ve burada yerleşmeye mecbûr tutmuştu.

1454 yılı civârında İsaac Safrati, Almanya ve Macaristan'da (Alman ve Macarların kendi) dinlerine girmeye zorladıkları Yahûdilere hitâben yayınlanan bir mektupta onlara, Osmanlı İmparatorluğuna gelmek için buradaki şartların çok müsâit olduğunu söylemekteydi. Bu mesaj, Almanya ve İtalya'dan çok sayıda Yahûdinin göç etmesini sağladı. 1478 nüfûs sayımı, İstanbul'da 1647 Yahûdi âilesi bulunduğunu gösteriyor.

Fâtih'in sarayında bulunmuş olan Kritovoulos, bize, câmi'lerin ve sarayların yapımı sırasında, onları bizzat teftiş etmek ve gerekli emirleri çıkarmak husûsunda Sultan'ın nasıl samîmiyetle ilgilendiğini anlatır.[22] Nihâyet, Yeni Saray 1464'te tamamlanmıştır. Haliç (Altın Boynuz) ve daha sonra Saray Burnu olarak adlandırılan Marmara Denizi bitişiğindeki geniş bir sâha, evvelce dikilen zeytin ağaçlarıyla örtülmüştü. Kritovoulos[23] ve Tursun Beğ[24] bize, bir saray tasviri yapmaktadırlar. Her iki müellif, sarayın civârından başlayıp denize kadar uzanan bayırları içine alan bir bölgedeki güzel bahçeleri, fıskiyeleri ve dinlenme yerlerini hayranlıkla anlatırlar.

Daha sonra Topkapı Sarayı ismiyle anılan Yeni Saray, dört asır müddetle Osmanlı hükümdârlarına ikâmet yeri olarak hizmet vermiştir. Topkapı Sarayı, dünyânın en zengin ve en kıymetli müzelerinden biri olarak hâlâ ayakta durmaktadır. Fâtih'in hayat müddeti içinde, 1473'te eşsiz bir sanat âbidesi olan bahçeli Çinili Köşk yapıldı; 1478'de bütün saray sâhası

yüksek duvarlarla çevrildi. 1459'da Fâtih, İstanbul yakınında Peygamber (Hz.) Muhammed'in sahâbesi olan Ebâ Eyyûb Ensârî'nin şehit düştüğü farz edilen yerde bir câmi ile bir türbe, bir medrese ve bir imâret yaptırdı ve Bursa'dan getirilen göçmenler buraya yerleştirildi.

Osmanlı Devletinin, kamu hizmeti düşüncesine sâhip olmadığı iddiâsı[25] doğru değildir. İleride, «teb'ayı müreffeh bir hayâta ulaştırma» hizmetinin, Devletin başlıca vazîfelerinden biri sayıldığını göreceğiz. Günümüzde, Devletin veyâ belediye idârelerinin yapmakla sorumlu olduğu yollar, okullar ve hastahâneler gibi kamu hizmetlerinin çoğu, vakıf müesseseleri aracılığıyla yapılırdı. Osmanlı Devleti, Müslüman devletler arasında bu müesseseyi kamu hizmetleri cihetinde en geniş çapta geliştiren bir devlettir. Osmanlı Devleti, sâdece böyle çok sayıda vakıf kurmakla kalmadı; onları sıkı bir kontrole tâbi tutarak, halkın ihtiyâçlarını en iyi şekilde karşılamalarına ve devletin gâyelerine daha iyi hizmet etmelerine de çalıştı. 1528'lerde Vakıflar, Osmanlı İmparatorluğunun umûmî kamu gelirlerinin % 12'sini harcamıştı. Anadolu örnek alınacak olursa, 13,5 milyon akça gelire sâhip olan Vakıflar 45 imâret, 342 büyük câmi, 1055 küçük câmi (mescid), 110 yatılı okul, 626 büyük ve küçük zâviye, 154 ilkokul, 75 han ve kervansaray, 238 umûmî hamam, vs. ye ödeme hizmeti yapmaktaydı[26].

İmparatorlukta en başta gelen vazîfelerden biri olarak İstanbul'un yeniden inşaa ve tezyinini gözönüne alan Fâtih, 1459'da belli başlı şahsiyetleri bir toplantıya çağırmış ve onlardan, şehrin muhtelif noktalarında külliyeler vücûda getirmelerini istemişti. Kritovoulos'a göre,[27] o târihte Fâtih, kendisi için Yeni Saray'ın ve büyük bir câmiin yapımını emretmişti (Câmiin yapımına 1463'te başlandığını biliyoruz). Şehrin bir çok bölgesinde câmiler, yatılı okullar, imâretler ve halk hamamları yapımında Mahmûd Paşa önde gelmektedir; onu diğer vezirler ve seçkin şahıslar tâkip etmiştir; yapılan yapıların etrâfında, bunların masraflarının vakıflar tarafından karşılanması için ticâret merkezleri kurulmuştu. Bu külliyeler, yeni İstanbul'un gittikçe gelişen nüvesi oldu. Bu nüvelerin etrâfına nüfûs toplanarak böylece yeniden inşaa hızla ilerledi. Modern İstanbul'un belli başlı mahalleleri, bugün hâlâ Fâtih devrinin önde gelen şahsiyetlerinin isimlerini taşımaktadır : Mahmûd Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Murâd Paşa, Davud Paşa, vs.

Bu sistem, İstanbul'da denenmeden önce, Bursa ve Edirne'nin gelişmesi için uygulanmıştı; her iki şehir, amme hizmeti ve dînî gâyelerle hareket eden devlet adamları, nüfûzlu ve zengin şahıslar eliyle kurulan vakıf müesseselerinin meydâna getirdiği külliyelerle büyüyüp gelişmiştir. İkinci Osmanlı hükümdârı Orhan Gâzi, Bursa kalesinin eteğinde bir câmi, bir imâret ve bir bedestan yaptırmıştı. Daha sonra, bu nüve etrâfında yeni ve büyük bedestanlar vücut buldu; o kadar ki, hâlâ şehrin bu bölgesi Bursa'nın en faal ticâret merkezi olarak devâm etmektedir. Aynı metod İstanbul için de zikredilebilir (Bu hususta, geniş dînî komplekslerin küçük mikyaslı bir modeli sayılabilen taşradaki zâviyeler ve tekkeler tarafından köylerin teşekkülünde oynanan rol de belirtilmelidir).

Fâtih Câmii külliyesini örnek olarak alalım. Bu külliye, Câmi çevresindeki başlıca şu yapıları ihtivâ eder : Semâniye medreseleri, dâru'ta'lîm (ilkokul), dâru'ş-şifâ (hastahâne), imâret (han). Câmiin başlangıcı, 1463 yılı ilkbaharına kadar geri gider; ancak 1470 yılı sonunda tamamlanmıştır (Fâtih, bu Câmi'den önce Şeyh Vefâ-zâde ve Rum-eli-hisârı câmiini yaptırmıştı).

Fâtih, İstanbul'un dokuz câmiine (bu sayıya Ayasofya da dâhildir) sürekli bakım ve destek sağlamak ve onlara hayır müesseseleri ilâve etmek için, şehir dışındaki 35 köyün gelirini bu gâyeye vakfetmişti. Ayrıca bu kuruluşlar, İstanbul'un muhtelif pazarları ile (Büyük Bedestan, Sultan Pazarı, Beylik Pazarı, Mahmûd Paşa Pazarı, Saraçlar Çarşısı, Dikilitaş Pazarı ve daha bir çok büyük-küçük pazarlar) dört hana, 14 umûmî hamama, 54 değirmen ve şehrin her tarafına yayılmış yüzlerce dükkân ve binâya sâhipti.

Fâtih külliyesinin bir parçası olarak kurulan hastahâne (dâru'ş-şifâ) de iki bilgli ve tecrübeli doktor, bir mütehassıs göz hekimi (kehhâl), bir cerrâh ve bir ilâç yapan eczâcı hizmet vermekteydi. İlâç deposu, bir doktor ve bir ambar memuru hazır bulunmadan açılamıyor, ilâçlar sâdece hastahânedeki hastalar için kullanılıyordu. İki hastahâne aşçısı, doktor nezâretinde ve onun tâlimatına göre yemek hazırlamaktaydı. Hastahâne kapıcısına, hastaları görmeye gelecek kimseleri içeri almaması konusunda tâlimât verilmişti. Hastaların, şefkatli bir tedâvi görmeleri vakıf berâtında kat'î bir sûrette beyân edilmişti. Doktorların ve bütün memurların aylıkları, ilâç ve yiyecek masrafları vakıf gelirinden ödenmekteydi.

İstanbul'da müslüman hastalar, şâyet doktor çağıracak ve ilâç alacak kadar zengin değillerse hastahâneye girişleri uygun görülürdü.

Fâtih, fetihten sonra sekiz muhtelif câmide sekiz medrese açılmasını emretmişti. Bu medreseler içinde en mühimi Ayasofya'daki idi. Fâtih, Eyyûb Sultan Câmiini inşaa ettirdiği zaman, burada da bir medrese tesis ettirmişti (1458). Fakat, büyük tâlim ve terbiye müesseseleri, kendi câmii etrâfında yaptırdığı ve Semâniye Medreseleri olarak isimlendirilen medreselerdi. Semâniye Medreseleri, bir ilkokulu (dâru't-ta'lîm), bir liseyi (Tetimme medresesi) ve kelimenin tam mânâsıyla dînî ilimleri öğretmek için kurulan sekiz medreseyi ihtivâ etmekteydi. Medrese dışında da bir kütüphâne binâsı vardı.

Medreselerde sâdece ilâhiyât ve dînî ilimler tedrîs edilmemekte, aynı zamanda astronomi ve matematik gibi tabiî ilimler de öğretilmekteydi. Kâ-

biliyetli her hangi bir müslüman, öğrenci statüsü ile medreseye girmek üzere seçilebilirdi. Öğrencilerin bütün masrafları vakıf gelirinden ödenmekteydi.

Müessese, vakıflardan hâsıl olan gelirin toplanmasına; bu meblağın, memurların aylıklarının ödenmesinde, yapıların onarımında ve bunların muntazaman işlemelerini temin etmek için yürütülen bütün faaliyetlerin idâresinde usûlüne uygun kullanımına bakan müstakil özel bir teşkilât tarafından işletilmekteydi. Bu teşkilâtta çalışan kişiler de maaşlarını müesseseden almaktaydılar. Ayrıca hocalar ve diğer ileri gelen memurlar, faaliyetlerin yapılıp yapılmadığını veyâ vakfiyede ifâde edilen gâyelerin uygulanıp uygulanmadığını tetkik etmek, bütün faaliyetleri birlikte muâyene ve müzâkere etmek ve suçlu olduğu tesbit edilen hizmetlilere uygulanacak müeyyideleri görüşmek için yılda bir kere toplanmaktaydılar. Bu müeyyideler, suçun ehemmiyetine göre ihtâr, ta'zîr veyâ işten el çektirmekten ibâretti. Böylece bu müesseler külliyesi, idârî ve mâlî açıdan müstakil bir kuruluş şeklini almış ve her türlü dış müdâhalelerden kurtulmuştu. Pâdişahın kendisinden başka, vakfın hakîkî fonksiyonunu yerine getirmesine engel olacak her hangi bir kimse kalmamış oluyordu.

Şehrin hayâtında bu müesseler tarafından oynanan rolle ekonominin oynadığı rol, birbiriyle aynı derecede ehemmiyetlidir. Vakfa bir gelir sağlamak gâyesiyle bu müesseseler etrâfında inşaa edilen kervansaraylar ve dükkânlar, mühim ticâret merkezlerinin kurulmasına müncer olmuştur. Bunlar, Fâtih Câmii etrâfına kurulan ve daha sonra Sultan Pazarı adını alan 286 dükkânı müştemil geniş bir pazarın ortaya çıkmasına vesîle olmuşlardır.

Çağdaş târihçiler (ceselâ Clavijo), İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından fethinden önceki Ayasofya'nın harâbe hâline işâret ederler. Fâtih'in en başta gelen işi, ünlü mâbedi restore ettirmek olmuştu. Fâtih, Ayasofya'nın bakımı ve burada çalışanların aylıkları için geniş vakıflar tesis etmiştir. Asıl İstanbul'da, Galata'da ve Üsküdar'da 2350 dükkân, 4 kervansaray, 51 hamam, 987 ticârî müessese, 32 buzhâne ve 22 aşhâne (bir tür lokanta) nin 718.421 akçaya varan toplam yıllık gelirinin tamâmı Ayasofya'ya tahsîs edilmişti (Bu bilgi, İstanbul Başbakanlık Arşivindeki 1490 târihli Ayasofya Vakıf Defterinden çıkarıldı).

Fâtih'in izinden giden diğer vezirler ve ileri gelen şahıslar, şehrin her bölgesinde vakıflar yoluyla çeşitli müesseseler meydâna getirmişlerdir; sonuç olarak bu müesseseler, şehrin hızla büyümesine ve yeniden nüfûslanmasına yardımcı olan yeni mahalleleri geliştirmişlerdir. Mahmûd Paşa Vakfında olduğu gibi, bu müesseseler genel olarak bir câmi, bir medrese ve bir imâreti ihtivâ ediyor, bunlara kervansaraylar ve dükkânlar ilâve olunuyordu. Mahmûd Paşa Çarşısı, 260 dükkânı müştemil olarak bütün şehrin en canlı ticâret merkezlerinden birine dönüşmüştü. Mahmûd Paşa Külliyesi 1462'de tamamlandı.



Böylece İstanbul, Fâtih'in hayâtında saraylar, hanlar, kervansaraylar, çarşılar, pazarlar, hamâmlar ve medreselerle kaplanarak mâmur görünüşlü faal bir Türk şehri hâline geldi.

1478'de Kadı Muhyiddin tarafından yapılan nüfûs sayımına göre (Topkapı Sarayı Arşivi, No : 9524) şehrin nüfûsu o târihte aşağıdaki unsurlardan oluşmaktaydı :

| | İstanbul (âilelerin sayısı) | Galata (âilelerin sayısı) |
|---|---|---|
| Müslümanlar | 8972 | 535 |
| Hristiyanlar (Ortodoks) | 3151 | 592 |
| Yahûdiler | 1647 | — |
| Kefeli | 267 | — |
| Karamanlı | 384 | — |
| Ermeniler | 372 | 62 |
| Frenkler | — | 332 |
| Çingeneler | 131 | — |
| | **14903** | **1521** |

Aynı nüfûs sayımı bize, 1478'de İstanbul'da 3667 ve Galata'da 260 dükkân bulunduğunu gösteriyor.

Bu dökümanı kısmen kullanan A.M. Schneider, nüfûsu 60 veya 70.000 olarak tahmin etmektedir. Bununla berâber dikkat edilmesi gereken bir husûs vardır : Vergiden muâf olmaktan hoşnut bulunan askerî sınıf, genellikle böyle mütâlaaların dışında kalmaktaydı. Maamâfih şu da var ki, nüfûs sayımı zamânındaki şehir nüfûsu, fetihten 25 yıl sonra fetih öncesinin iki katına çıkmış olmalıdır ve bu nüfûsun büyük bir çoğunluğu müslümandır.

Ö.L. Barkan, 1530'a doğru şehrin nüfûsunu 4 veyâ 500.000; F. Braudel, 16. asrın sonunda 700.000 civârında tahmin etmektedir.

Yarım asır içinde şehrin nüfûsunun dört veyâ beş kat artmış olacağına inanmak güçtür. Diğer taraftan, bilhassa I. Süleyman'ın hükümdârlığı döneminde (1520-1566) nüfûsun hızla arttığını gösteren bir çok delil vardır. Her ne olursa olsun Osmanlılar, fetihten sonra bir asır içinde İstanbul'u, kurmuş oldukları cihanşümûl imparatorluğa her husûsta lâyık bir başkent yapmayı başarmışlardır.

## DİPNOTLAR

(1) **Die Bevölkerung Konstantinopels,** Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil. - Hist. Klasse, 1949.

(2) Pharantzes, s. 291.

(3) H. İnalcık, **Fatih Devri,** I, Ankara 1954, s. 131. N. Jorga (**Geschichte des Osmanischen Reiches,** II, s. 22), Türklere karşı İstanbul'un müdâfaasında İtalyanların daha büyük bir rol oynadıklarını belirterek basit bir gerçeği vurgular. Toplam miktârı dokuz bin kadar olan müdâfaa kuvvetlerinin en iyi techiz edilmiş bölümü İtalyanlardı ve bu kuvvetlere Cenovalı bir komutan olan Giustiniani-Longo başkomutan tâyin edilmişti. İmparator, bütün nüfûzunu ve otoritesini kaybetmişti. Muhâsara esnâsında Rumların çoğu, «para ödenmediği sürece» surlarda çalışmayı reddetmişlerdi (Z. Doflin, Ch. XX,XXV). Şehri savunmada İtalyanların, niçin bu kadar şiddetli savaştıklarını tahmin etmek kolaydır : Türklerin İstanbul'u almaları durumunda İtalyanlar, Ege ve Karadeniz'deki kolonilerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaklardı. Muhârebenin son gününde Venedik'ten hareket eden donanma Eğriboz'a ulaşmıştı (Mehmed II, İsl. Ans. fask. 75, s. 511).

(4) Ch. Riggs Terc. Princeton 1954, s. 83, karş. Neşrî, ed. F. Taeschner, Leipzig 1951, s. 181.

(5) Kritovoulos, s. 93-94.

(6) Kritovoulos, 83, Fâtih önce Notaras'a îtibâr ve iltimâs gösterdi. Fakat Notaras ve onu çepeçevre kuşatmış olan Bizanslı asilzâdelerin, hiç bir değişiklik olmamış gibi davranmaya başlamalarını görünce şüphelenmişti. Fâtih, ordusuyla Edirne'ye döndüğü zaman, onlara hiç bir şekilde İtalyanlarla işbirliğine teşebbüs etmemelerini söylemişti (Karş. Kritovoulos, s. 83; Chalcocondyles, Hist. de la décadence de l'empire grec. terc. the Vigenére, Rouen 1670, s. 175). Phrantzes gibi fanatik çağdaş bir târihçi, Fâtih ve Notaras arasındaki ilişkileri çirkin bir biçimde göstermeye çalışır. Bak. : A. E. Bakalopoulos, **Die Frage der Glaubwürdigkeit der «Leichenrede aut L. Notaras»,** Byzantinische Zeitschrift, Band 52 (1959), s. 13-21.

(7) N. Iorga, **Notes et Extraits pour servir a l'histoire des Croisades,** vol. IV (Bucharest, 1915), s. 67 : «vier Tawsent wirt nömmen sy auch dar ein und haben sy darein geseczt (Dört bin kişiyi getirdiler ve buraya yerleştirdiler)» (Çağdaş bir Alman kaynağı).

(8) Fâtih devrinin önde gelen ilim adamlarından biri olan Hızır Bey, Sivrihisar'da doğdu. Molî Yegân'dan ders tahsîl etti; Sivrihisar'da ve Bursa'da Sultan Meresesinde ders verdi. Fâtih devrinin en meşhûr âlimlerinden çoğu, onun



talebeleri idi (Kestelli, Ali Arabî, Hoca-zâde ve Hayâlî'yi zikretmek gerekir). Geniş ansiklopedik bir bilgiye sâhip olan Hızır Bey, Fâtih'in dikkatini çekmiş ve **İlim Dağarcığı lakabı** takılmıştı (**Şakâyık-ı Nu'mâniyye,** Mecdî terc., İstanbul 1269 H., ss. 111-114). Hızır Bey, 1459'da kadı iken vefât etti.

(9) Kritovoulos, ss. 85, 93.

(10) Tursun Beg, **Târih-i Ebu'l-Feth,** TOEM neşri, s. 59 (Tursun Beg, Fâtih'in çağdaşıdır).

(11) Dukas, **Aynı eser, s.** 313.

(12) **Notes et Extraits,** IV, s. 69. Karş. Kritovoulos, 93.

(13) Neşrî, 181; Tursun Beg, s. 60; Âşık Paşa-zâde, s. 142.

(14) Kritovoulos, s. 95.

(15) Dukas, V. Mirmiroğlu tarafından yapılan tercüme, İstanbul 1956, s. 169.

(16a) Kritovoulos, s. 119.

(16b) Ö..L Barkan, **Kanunlar,** LXII.

(17) Bakz. A.M. Schneider, **Aynı eser,** s. 41-43.

(18) Neşrî, s. 203.

(19) A.M. Angiolello, (**Hist. Turchesca**) bunların «biraz sonra gözalıcı evler ve kiliseler inşaa ettiklerini», böylece çok güzel mahalleler meydâna getirdiklerini kaydeder.

(19a) s. 104.

(20) Tursun Beg, s. 62-3.

(21) s. 148.

(22) s. 149.

(23) s. 207.

(24) s. 65.

(25) Lybyer, **The government of the Ottoman empire in the time of Suleiman the Magnificent,** N.Y. 1913, s. 147.

(26) Ö.L. Barkan, **İktisat Fakültesi Mecmuası,** vol. XV, s. 268-77.

(27) s. 140.

Bilkent University
Library

# EĞİTİM FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sahibi :
Eğitim Fakültesi Adına
Dekan

**Prof. Dr. Bayram KODAMAN**

***

Sorumlu Müdür :

**Prof. Dr. Ahmet NİŞANCI**

Yazı İşleri Müdürü :

**Doç. Dr. Celâl TARAKÇI**

***

Yayın Kurulu :

**Prof. Dr. Bilâl DİNDAR**

**Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZBALCI**

**Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali ÜNAL**

**Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÇOLAK**